

Д. В. ГОНЧАР

*Денис Васильович Гончар, аспірант Інституту
держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАВОПОРЯДОК

На міжнародному рівні вироблено низку стандартів надання безоплатної правової допомоги, модель якої держави прагнуть втілити в національних правових системах. Проте, не зважаючи на досить широке вживання терміна «стандарти прав людини», до цього часу не вироблено єдиного визначення і ознак стандарту як правового явища. Так, П. Рабінович, аналізуючи міжнародні стандарти прав людини, дає наступне визначення: «міжнародні стандарти прав людини – це закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції юридичного чи політичного характеру¹. Такої ж думки дотримується і Т. Дудаш².

Звісно, стандарти прав людини є комплексною категорією, яка відображає мінімальний набір прав і свобод людини, а також особливостей їх реалізації, що є орієнтиром для держав у правотворчості й правозастосуванні. Так, міжнародні стандарти прав людини виводяться зі змісту міжнародно-правових актів, відображають у собі загальнолюдські цінності, як правило, не мають обов'язкової юридичної сили, але водночас значущі в контексті визнання їх на міжнародному рівні більшістю держав світу. З таких позицій хибним є віднесення до стандартів правових норм і юридичних фактів, а тим більше – нормативно-правових документів, оскільки «стандарти прав людини» лише отримують в них своє відображення. Більш того, будучи вираженими на міжнародному рівні в найбільш загальному вигляді, стандарти в тій чи іншій галузі можуть бути по-різному реалізовані державою. Теоретично є неможливою ситуація, коли будь-яке з положень, що входить до «стандарту», формально закріплене, але на практиці не застосоване, відповідно, й не визнане державами.

Не вдаючись до дискусії щодо поняття «міжнародний стандарт прав людини», зазначимо, що в даній статті при аналізі правової допомоги будуть розглядатися міжнародні документи, які встановлюють правила надання безоплатної правової допомоги і є обов'язковими для застосування в Україні.

Зазначимо, що більшість міжнародно-правових документів, в яких згадується безоплатна правова допомога, обмежуються констатацією необхідності надання такої допомоги в певних випадках. Зокрема, ст. 2 Конвенції СНД про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах свідчить про те, що громадяни кожної з договірних сторін та інші особи, які проживають на її території, користуються безоплатною правовою допомогою на територіях інших договірних сторін на тих самих умовах, що й громадяни³. Положення аналогічного характеру включено в ряд двосторонніх договорів України з іншими країнами.

Конвенція з питань цивільного процесу, укладена в Гаазі в 1954 р., також містить положення про надання безоплатної правової допомоги громадянам країн-учасниць на тих умовах, що й громадянам, а також конкретизує процедуру перевірки потреби особи в безоплатній правовій допомозі⁴. Основні принципи, прийняті восьмим Конгресом ООН, що стосуються ролі юристів, акцентують увагу на необхідності забезпечити наявність достатніх фінансових та інших засобів для надання юридичних послуг бідним і, в разі необхідності, іншим особам, які перебувають у скрутному матеріальному становищі. У рамках Ради Європи діють рекомендаційні документи, які регламентують окремі аспекти правової допомоги. Наприклад, Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи № R (93) 1 «Про ефективний доступ до права і правосуддя малозабезпечених верств населення» закликає сприяти ефективному доступу найбідніших верств населення до судів, особливо шляхом ... надання юридичної або будь-яких інших форм допомоги у всіх судових інстанціях (цивільних, кримінальних)⁵.

Найбільш повне розкриття природи права на безоплатну правову допомогу отримало в рішеннях Європейського суду з прав людини. Проте, незважаючи на те, що Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не згадує право на отримання безоплатної правової допомоги, це право виводиться зі змісту права на справедливий судовий розгляд у контексті концепції доступності правосуддя (ст. 6 Конвенції). Щодо випадків, коли держава зобов'язується надати безоплатну правову допомогу, Європейським судом з прав людини було виведено кілька критеріїв, які повинні при цьому враховуватися: 1) потенційні наслідки вирішення правового питання, з якими зіткнеться заявник; 2) складність правового питання або процедури його розгляду, особливо в тих випадках, коли представництво в суді є обов'язковим відповідно до закону;

3) можливість заявника ефективно представити свою справу в суді; 4) перспективи виграшу справи в судовому порядку. При цьому в якості основної ідеї висувалася ідея рівності засобів і можливостей між сторонами. З цих підстав Європейський суд з прав людини зазначив, що надання безоплатної правової допомоги, виходячи з фінансової ситуації заявника та перспектив «виграшу» справи, не порушує права людини на справедливий судовий розгляд. Більш того, було зазначено, що не є обов'язком держави використовувати певні засоби на забезпечення абсолютної рівності між особою, яка отримує допомогу, і протилежною стороною. Навпаки, необхідно, щоб кожна сторона була наділена розумною можливістю представляти свою справу за умови, що це не поставить її у невідгдане становище щодо протилежної сторони. При цьому рішення про надання безоплатної правової допомоги не повинно бути довільним або упередженим. Відмова в наданні допомоги не є довільною, якщо діюча схема надання такої допомоги встановлює реальні гарантії цього права (справа *Del Sol v. France*)⁶.

Так, Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що французька модель забезпечує реальні гарантії проти необгрунтованої відмови в наданні безоплатної правової допомоги. Органи, відповідальні за вирішення питання про надання правової допомоги, повинні своєчасно повідомляти про своє рішення заявнику. В одній із справ, яка стосується сфери кримінального судочинства, Європейський суд з прав людини зазначив, що хоча ст. 6 Конвенції не застосовується до рішень щодо заяв про надання правової допомоги, недоліки у визначенні права на отримання такої допомоги можуть викликати проблеми, пов'язані з доступністю правосуддя. Так, у справі *Tabog v. Poland* заявнику було відмовлено в наданні безоплатної правової допомоги при зверненні до суду касаційної інстанції. Європейський суд з прав людини знайшов порушення ч. 1 ст. 6 Конвенції в тому, що національний суд не повідомив причини відмови, і в цьому значенні відмова була необгрунтованою, а також у тому, що рішення було доведено до заявника через місяць після закінчення терміну на подачу скарги, що позбавило його можливості реалізувати своє право на оскарження такого рішення⁷.

У цілому щодо надання правової допомоги Європейський суд з прав людини зазначає, що право на безоплатну правову допомогу застосовується у всіх інстанціях у межах національної системи залежно від її специфічних особливостей та ролі апеляційного і касаційного судів. У справі *Delcourt v. Belgium* Європейський суд з прав людини встановив, що хоча Конвенція не примушує держави створювати апеляційні чи касаційні суди, держава має забезпечити, щоб особа, яка звернулася до суду, могла користуватися всіма юридичними гарантіями, що містяться у ст. 6 Конвенції⁸.

Водночас у ряді рішень Європейським судом з прав людини було сформульовано вимогу про ефективність наданої правової допомоги. Так, наприклад, у справі *Bertuzzi v. France* Суд зазначив, що в порушення ч. 1 ст. 6 Конвенції заявник не мав ефективного доступу до суду в зв'язку з тим, що, виступаючи в справі проти професійного юриста, був позбавлений професійного представника (кілька призначених у справі юристів відмовилися представляти його інтереси, посилаючись на особисті зв'язки з відповідачем). Сама по собі Конвенція гарантує права, які є реальними, а не теоретичними й ілюзорними. Так, у справі *Artico v. Italy* Європейський Суд з прав людини констатував, що формальне призначення захисника не відповідає ст. 6 Конвенції, якщо його діяльність неефективна. Держава повинна вчинити фактичні дії, тим самим гарантуючи, що право на правову допомогу буде реалізоване належним чином⁹.

Узагальнюючи позицію Європейського суду з прав людини, можна констатувати наступне:

- у практиці вироблено критерії визначення категорій справ, де вимагається надання безоплатної правової допомоги;
- коло отримувачів правової допомоги може бути обмежене, виходячи з фінансової ситуації заявника;
- рішення про надання правової допомоги не повинно бути довільним або упередженим. Для цього схема надання допомоги має містити реальні гарантії проти свавілля (вмотивованість відповіді, можливість оскаржити рішення про відмову в наданні безоплатної правової допомоги тощо);
- рішення про надання / відмову в наданні безоплатної правової допомоги має бути доведено до заявника своєчасно, з метою не позбавити його можливих засобів захисту;
- при розгляді справи у вищих інстанціях (за наявності таких у національній судовій системі) особа повинна користуватися всіма фундаментальними гарантіями, що містяться у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод (з урахуванням особливостей розгляду справи в суді вищої інстанції);
- надана правова допомога повинна бути ефективною (якісно наданою).

Отже, вироблені Європейським судом з прав людини міжнародні стандарти, безумовно, значущі для правової системи України. По-перше, у зв'язку з тим, що виходячи з тлумачення правової допомоги Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, а саме з огляду на зміст права на доступ до суду, держава зобов'язана забезпечити механізм реалізації права на отримання кваліфікованої правової допомоги (у тому числі безоплатної). По-друге, даний механізм повинен сприяти досягненню цілей його імплементації в національну правову систему, що передбачає визначення суб'єктів, які надаватимуть безоплатну правову допомогу, забезпечення належного моніторингу та фінансування їх діяльності. По-третє, обмеження на отримання безоплатної правової допомоги (за суб'єктами, за предметом, за стадіями розгляду справи тощо) повинні співвідноситися з тими стандартами, які вироблені на міжнародному рівні.

¹ Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація / П. М. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України. – 2016. – № 1 (84). – С. 24.

² Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини: навч. посіб. / Т. І. Дудаш. – 3-тє вид., стереотипне. – К. : Алерта, 2016. – С. 16.

³ Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах [...] СНД, Білорусь, Вірменія [...]; Конвенція, Міжнародний документ від 22 січня 1993 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_009

⁴ Конвенція з питань цивільного процесу ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 1 березня 1954 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_083

⁵ Ягунов Д. В. Практика Європейського суду з прав людини (питання кримінального судочинства) / Д. В. Ягунов ; зі вступ. словом Н. І. Севостьянової; за ред. та зі вступ. словом Й. Л. Бронза. – 2-е вид., перероб. і доп. – Одеса : Фенікс, 2015. – С. 218.

⁶ Рішення по справі Del Sol v. France, № 468000/99, 2002 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/>

⁷ Рішення по справі Tabor v. Poland, № 12825/02, 2006 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/>

⁸ Рішення по справі Delcourt v. Belgium, № 2689/65, 1970 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/>

⁹ Рішення по справі Artico v. Italy, № 6694/74, 1980 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/>

Резюме

Гончар Д. В. Міжнародні стандарти надання безоплатної правової допомоги та їх вплив на національний правопорядок.

Стаття присвячена дослідженню міжнародним стандартам надання безоплатної правової допомоги та їх впливу на національний правопорядок. Зауважено, що вироблені Європейським судом з прав людини міжнародні стандарти значущі для правової системи України. По-перше, у зв'язку з тим, що виходячи з тлумачення правової допомоги Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, а саме з огляду на зміст права на доступ до суду, держава зобов'язана забезпечити механізм реалізації права на отримання кваліфікованої правової допомоги (у тому числі безоплатної). По-друге, даний механізм повинен сприяти досягненню цілей його імплементації в національну правову систему, що передбачає визначення суб'єктів, які надаватимуть безоплатну правову допомогу, забезпечення належного моніторингу та фінансування їх діяльності. По-третє, обмеження на отримання безоплатної правової допомоги (за суб'єктами, за предметом, за стадіями розгляду справи тощо) повинні співвідноситися з тими стандартами, які вироблені на міжнародному рівні.

Ключові слова: безоплатна правова допомога, права людини, міжнародні стандарти прав людини, гарантії реалізації права на правову допомогу, доступність правосуддя, Європейський суд з прав людини.

Резюме

Гончар Д. В. Международные стандарты оказания бесплатной правовой помощи и их влияние на национальный правопорядок.

Статья посвящена исследованию международных стандартов оказания бесплатной правовой помощи и их влияния на национальный правопорядок. Отмечено, что выработанные Европейским судом по правам человека международные стандарты значимые для правовой системы Украины. Во-первых, в связи с тем, что исходя из толкования правовой помощи Европейской конвенцией о защите прав человека и основоположных свобод, а именно учитывая содержание права на доступ к правосудию, государство обязано обеспечить механизм реализации права на получение квалифицированной правовой помощи (в том числе бесплатной). Во-вторых, данный механизм должен способствовать достижению целей его имплементации в национальную правовую систему, предусматривающую определение субъектов, которые будут оказывать бесплатную правовую помощь, обеспечение надлежащего мониторинга и финансирования их деятельности. В-третьих, ограничение на получение бесплатной правовой помощи (по субъектам, по предмету, по стадиям рассмотрения дела и т.п.) должны соотноситься с теми стандартами, которые регламентированы на международном уровне.

Ключевые слова: бесплатная правовая помощь, права человека, международные стандарты прав человека, гарантии реализации права на правовую помощь, доступность правосудия, Европейский суд по правам человека.

Summary

Gonchar D. V. International standards for legal aid and its impact on the national order.

The article investigates international standards for legal aid and its impact on the national order. Observations made by the European Court of Human Rights international standards important for the legal system of Ukraine. Firstly, due to the fact that based on the interpretation of legal aid by the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, in particular with regard to the content of the right of access to a court, the state must provide the right mechanism for qualified legal aid (including free). Secondly, this mechanism should contribute to the achievement of its implementation in the national legal system, which includes identifying subjects who provide free legal assistance to ensure proper monitoring and financing their activities. Thirdly, the limitation for legal aid (on the subject by subject, the stages of the proceedings, etc.) should relate to those standards that are developed internationally.

Key words: legal aid, human rights, international human rights standards, guarantees the right to legal aid, access to justice, the European Court of Human Rights.